

УДК 368.91:364.442

ПРИВАЛОВА Олена, аспірант кафедри економічної теорії
та конкурентної політики КНТЕУ

СТРАХУВАННЯ ЖИТТЯ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Розглянуто основні світові моделі соціального захисту населення та внесено пропозиції щодо їх застосування в Україні. У ході дослідження виявлено, що для України найбільш сприятлива комбінована система, яка базується на континентальній моделі.

Ключові слова: моделі соціального захисту, ринок страхування життя, глобалізація.

Привалова Е. Страхование жизни в системе социальной защиты населения. Рассмотрены основные мировые модели социальной защиты населения и внесены предложения по их применению в Украине. В процессе исследования выявлено, что для Украины наиболее благоприятна комбинированная система, которая опирается на континентальную модель.

Ключевые слова: модели социальной защиты, рынок страхования жизни, глобализация.

Постановка проблеми. Під впливом процесів глобалізації почав активно розвиватися світовий ринок страхування життя. Це спричинено поступовим погіршенням демографічної ситуації, що призводить до зменшення працюючого населення та збільшення кількості пенсіонерів. Через це ринок страхування життя є центром постійної уваги урядів, а питання його включення у соціальні програми набуває актуальності у багатьох розвинених країнах світу. Уряди цих країн своїми діями стимулюють участь компаній зі страхування життя у розвитку програм довгострокового накопичення для забезпечення старості, з одного боку, а також забезпечують захист споживачів, з іншого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню основних напрямів розвитку світових ринків страхування життя присвячені роботи О. Адамчук [1], О. Гаманкової [2], Л. Нечипорук [3], О. Залетова [4], Л. Шірінян [5] та ін.

Зокрема у праці О. Адамчук зазначається, що за період кризи галузь страхування життя постраждала сильніше, ніж інші види страхування: приріст уповільнився до +4.2 % у порівнянні з +14 % у 2008 р., це спричинено низьким попитом на продукти, пов'язані з інвестиціями [1, с. 34].

На думку українського науковця О. Гаманкової, є всі підстави стверджувати, що ринку страхування життя в його класичному розумінні в Україні практично не існує. За її словами, в той час, коли у розпалі

фінансової кризи Уряд США державною фінансовою допомогою обсягом 18 млрд доларів США рятував свого страхового гіганта AIG, українські страховики не тільки були покинуті своїм Урядом напризволяще, а й позбавлені елементарної можливості своєчасно сплачувати страхувальникам страхові відшкодування через заборону знімати кошти із заблокованих у банках власних депозитних рахунків" [2, с. 8].

Розвиток ринків ubezpieчення країн ЄС, США, Японії та СНД досліджує у своїй монографії О. Залетов [3, с. 81]. У роботі Л. Нечипорук також йдеться про створення глобального конкурентного середовища, яке обумовлене інтеграцією фінансових відносин, що спричиняє взаємний вплив як національних ринків, так і світових ринків між собою [4, с. 72–73]. Л. Ширинян досліджує ринок страхування Німеччини та визначає показники конкурентоспроможності компаній на ньому [5, с. 439]. Однак комплексний науковий аналіз моделей соціального захисту у контексті його кореляції з ринками страхування життя майже відсутній.

Метою дослідження є визначення світових моделей соціального захисту населення, які представлені у країнах, де страхування життя має найбільшу питому вагу.

У світі з 1997 по 2011 рік обсяги надходжень страхових платежів зі страхування життя зросли у 2.2 раза. За цей період на міжнародному ринку питома вага надходження таких платежів становила 57–62 % від загальних обсягів страхування (табл. 1).

Таблиця 1

Загальний обсяг надходження страхових премій у світі *

Рік	Страхові платежі, млрд доларів США			Питома вага, %	
	ризикове страхування	страхування життя	усього	ризикове страхування	страхування життя
1995	906.78	1 236.63	2 143.41	42.28	57.72
1996	909.10	1 196.74	2 105.84	43.17	56.83
1997	896.87	1 231.79	2 128.67	42.13	57.87
1998	891.35	1 275.05	2 166.40	41.14	58.86
1999	912.75	1 412.36	2 325.11	39.16	60.74
2000	926.50	1 518.40	2 444.90	37.90	62.10
2001	969.95	1 445.78	2 415.72	40.15	59.85
2002	1 098.41	1 536.12	2 634.53	41.69	58.31
2003	1 275.62	1 682.74	2 958.36	43.12	56.88
2004	1 395.22	1 848.69	3 243.91	43.01	56.99
2005	1 452.01	1 973.70	3 425.71	42.39	57.61
2006	1 514.05	2 209.10	3 723.15	40.67	59.33
2007	1 667.78	2 393.08	4 060.87	41.1	58.9
2008	1 780.78	2 438.96	4 218.97	41.7	58.3
2009	1 734.52	2 359.35	4 101.66	42.5	57.5
2010	1 819.31	2 516.37	4 335.69	41.9	58.1
2011	1 968.18	2 626.94	4 595.12	42.8	57.2

Примітка. * Складено за даними [6; 7].

Економічний спад призвів до стрімкого зменшення продуктів unit-linked, що стало причиною стрімкого зниження премій у Великій Британії, Франції, Італії, Ірландії, де продукти дуже схожі. Ринки зі значною часткою офіційних премій, зокрема Німеччини, залишалися досить еластичними. Натомість у США під час кризи подвійне зменшення продажів ануїтетів спричинило зниження премій до 3.8 %. Спад премій зі страхування життя, який почався у 2008 р. у США та Великій Британії зупинився лише у 2011 р., коли портфель премій покращився помірним, керованим зменшенням ощадних продуктів. Загалом за підсумками 2011 р. премії на глобальному ринку страхування життя знизилися на 2.7 % до 2 627 млрд доларів США. Провідними країнами із потужними світовими ринками страхування життя є США, Японія, Велика Британія, Китай та країни Європейського Союзу – Франція, Німеччина, Італія (табл. 2).

Таблиця 2

Країни-лідери зі страхування життя у 2010–2011 рр.

Країна	Страхові платежі, млн доларів США		Зміна за умов інфляції у 2011 р., %	Частка у структурі страхового ринку країни у 2011 р.	Частка у світовому ринку у 2011 р., %
	2011	2010			
США	537 570	506709	2.9	44.6	20.46
Японія	524 668	454 113	6.5	80.1	19.97
Велика Британія	210 067	200 571	-3.3	65.7	8.00
Франція	174 753	193 133	-15.6	64.0	6.65
Китай	134 539	142 999	6.5	80.1	5.12
Німеччина	113 869	114 168	-7.1	46.4	4.33
Італія	105 089	122 063	-20.2	65.5	4.0
Південна Корея	79 161	72 156	2.0	60.7	3.01
Тайвань	64 133	63 920	-7.9	81.8	2.44
Індія	60 442	63 984	-8.5	83.2	2.3
Канада	52 167	50 298	-3.2	43.0	1.99
Австралія	45 187	38 048	2.2	50.7	1.72
Ірландія	43 038	39 296	3.1	82.4	1.64
Південна Африка	41 534	38 667	1.5	79.3	1.58
Бразилія	41 046	33 246	10.2	52.4	1.56
Іспанія	39 257	34 166	6.1	49.1	1.49
Швейцарія	35 083	28 898	3.1	55.2	1.34
Швеція	31 961	29 411	-4.9	75.9	1.22
Нідерланди	31 210	28 553	1.7	28.1	1.19
Бельгія	25 945	25 559	-6.6	63.2	0.99

Із часів кризи 2007 р. збільшилася капіталізація глобального ринку страхування життя, зміцнилися баланси страховиків завдяки значним інвестиційним портфелям і покращенню хеджованих програм, збільшилася ліквідність, продукти стали привабливішими за ціною, до того ж страховики стали утримуватися від спекуляційних операцій, зокрема кредитування під цінні папери [7, с. 22].

За щільністю страхування та співвідношенням платежів, що припадають на душу населення, до ВВП провідних країн світу, показники ринку страхування життя залишаються стабільно високими. У 2011 р. на страхування у розвинених країнах було витрачено в середньому 3 712 доларів США в номінальному виразі на душу населення (порівняно з 118 доларами США на ринках країн, що розвиваються). Із цієї суми 2 168 доларів США було витрачено на страхування життя і 1 544 доларів США на інші види страхування.

Оскільки економічне зростання перевищило зростання страхового ринку, в цілому проникнення страхування скоротилося до 8.6 %, що нижче, ніж десять років тому.

Серед факторів падіння було зниження обсягів бізнесу страхування життя, особливо в Західній Європі. За рівнем проникнення страхування життя на душу населення перше місце посідає Швейцарія (4 421), далі Японія (4 138), Голландія (3 858), Фінляндія (3 788), Люксембург (3 748), Швеція (3 382), Велика Британія (3 347), Нідерланди (1870 доларів США) [8, с. 15]. Серед країн Європи найнижчий показник – 4 долари США на душу населення – припадає на платежі зі страхування життя в Україні, у такому ж діапазоні знаходиться тільки Росія (8 доларів США на душу населення). Можна констатувати, що у всьому світі аналогічна ситуація щодо щільності досліджуваного ринку зафіксована лише у таких країнах Азії, як Пакистан (4) і Бангладеш (5), і це при тому, що у цих країнах кількість населення перевищує населення України у два рази, а ВВП є майже таким самим. Нижчий, ніж в Україні, цей показник тільки у таких країнах Африки, як Нігерія (2), Алжир та Ангола (3 долари США на душу населення) [8, с. 38].

Дуже показові статистичні дані щодо проникнення ринку страхування життя, тобто частки у ВВП відповідних країн, адже воно демонструє значення та вплив ринку на економіку відповідних держав. За даними Sigma, в середньому у всьому світі цей показник становить 3.8 %. Лідером за часткою страхування життя у ВВП за результатами 2011 р. є Тайвань – 13.9 %, Південна Африка – 10.2 %, Велика Британія – 8.7 %, Північна Корея – 7.0 %, Нідерланди – 3.7 %. Серед країн світу за цим показником Україна посідає 60 місце і має 0.07 %, як і Росія, Казахстан, Кувейт, Саудівська Аравія та Ангола [8, с. 39]. Низьке проникнення страхового ринку віддзеркалює всі суперечності і проблеми країн із недосконалою трансформаційною економікою. На ринку страхування життя України практично розвивається єдиний вид – страхування

життя позичальника споживчого або іпотечного кредиту, натомість, на відміну від розвинених країн, дуже повільно розвивається довгострокове страхування життя.

У світі діють декілька моделей соціального захисту населення, які представлені на континентах, де страхуванню життя належить найбільша частка. Згідно з континентальним розподілом ринків страхування життя (табл. 3), велика їх частка у світовому вимірі належить страховим компаніям Азії – 35.85 %, майже така сама частка припадає на країни Європи – 35.68 %, страховики Північної Америки збирають 22.45 % світового ринку платежів галузі. Сукупна частка ринків інших континентів (Латинська Америка, Океанія, Африка) дорівнює лише 6 % світового обсягу страхування життя.

Таблиця 3

Розподіл премій зі страхування життя за континентами*

Країна	Страхові платежі, млн доларів США		Зміна за умов інфляції у 2011 р., %	Частка у структурі страхового ринку країни у 2011 р.	Частка у світовому ринку у 2011 р., %
	2011	2010			
Північна Америка	589 737	557 007	2.3	44.5	22.45
Європа	937 168	956 617	-9.6	56.8	35.68
Азія	941 958	865 753	0.5	72.6	35.85
Латинська Америка	65 197	54 459	9.5	42.3	2.48
Океанія	46 810	39 435	2.2	47.1	1.78
Африка	46 298	43 106	1.3	68.0	1.76
Загалом у світі	2626 944	2516377	-2.7	57.2	100

Примітка. * Складено за даними [8, с. 35].

Упродовж 2011 р. у сфері страхування життя в Західній Європі спостерігалось падіння на 9.8 %, у США, навпаки, відбулося зростання премій на 2.9 %, тоді як у Японії та нових індустріальних азіатських ринках страхування життя зростало більш активно – на 4.4 % в 2011 р. Країни цих континентів розвивають страхування життя у обсягах, які залишаються можливими через запроваджені обов'язкові державні програми соціального захисту. Тобто, рівень розвитку системи соціального забезпечення в країні негативно корелює із попитом на продукти страхування життя: чим більш розвинутою є державна соціальна підтримка, тим менше населення витрачає коштів на довгострокове страхування життя і навпаки.

"Соціальна безпека витісняє приватне страхування. Якщо більша кількість пенсійних накопичень нині прямує через уряд, або якщо державний сектор надає суттєві переваги для сім'ї передчасно загиблих найманих працівників, то за інших рівних умов має бути менше попит на продукти страхування життя і заощадження" [9, с. 16].

На ринках Азії діє переважно японська модель соціального захисту; на ринках США, Великої Британії та Ірландії – англосаксонська модель; континентальна модель притаманна Німеччині, Австрії, Бельгії, Франції, Швейцарії; скандинавська – Швеції, Фінляндії, Данії, Норвегії, південно-європейська – Італії, Іспанії, Греції та Португалії [10, с. 4]. За таким підходом доцільно дослідити основні моделі ринків страхування життя найбільш розвинених країн. Потрібно зауважити, що кожна країна має свої особливості у розвитку досліджуваного ринку, які виходять за межі моделей державного соціального захисту.

Англосаксонська, або американо-британська модель (модель Бевериджа) характеризується мінімальною участю держави у соціальній сфері. Приватні заощадження і приватне страхування у таких країнах, як США і Велика Британія, складають фінансову основу реалізації соціальних програм. Держава із коштів бюджету бере на себе відповідальність лише за збереження мінімальних доходів усіх громадян і за благополуччя найменш слабких і знедолених верств населення. У свою чергу воно максимально стимулює створення і розвиток різних форм недержавного соціального страхування та соціальної підтримки, а також різних засобів і способів отримання і підвищення громадянами своїх доходів. Саме тому в цих країнах значного поширення набули продукти страхування життя з інвестиційною складовою unit-linked та universal-life.

Східноазійська модель соціального захисту охоплює державну пенсійну систему, що забезпечує покриття доходів для літніх людей і інвалідів, а також підтримує боротьбу із бідністю, хворобами, травмами, смертю, старінням, безробіттям тощо. За цією моделлю існують п'ять систем соціального страхування: державні пенсії, медичне страхування, довгостроковий страховий догляд, страхування на випадок безробіття і від пов'язаних із роботою нещасних випадків. Універсальне покриття державними пенсіями і медичним страхуванням є особливістю моделі. Внески у таких схемах є загальним для всіх застрахованих і диференціюються здебільшого за їх платоспроможністю (доходом) [11].

Континентальна модель (модель Бісмарка) встановлює жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту та тривалістю професійної діяльності. В її основі лежить соціальне страхування, яке фінансуються здебільшого за рахунок внесків роботодавців та застрахованих на принципах професійної солідарності. Сформовані таким чином страхові фонди акумулюють соціальні відрахування із заробітної плати, з яких і робляться страхові виплати. Завдяки дуже вираженій державній політиці у забезпеченні пенсійного захисту, на відміну від англосаксонських ринків,

у Німеччині, Австрії, Бельгії переважають продукти страхування життя з гарантіями накопичення, тоді як у Франції та Італії почали розвиватися продукти unit-linked.

За *скандинавською моделлю* держава гарантує всім громадянам отримання соціальних послуг та виплат, які не обумовлюються їх зайнятістю та сплатою страхових внесків. Рівень соціальної захищеності, пропонуваною цією моделлю, досить високий. Система діє через оподаткування страхових внесків підприємців і найманих працівників, а також через перерозподіл (бюджет або соціально-страхові фонди). Частка соціальних витрат дуже висока. Нова пенсійна система заснована на принципі роботи фондів, при чому споживачі можуть вибирати постачальників таких послуг. Ця модель певною мірою втілюється в політиці Швеції, Фінляндії, Данії, Норвегії.

Англосаксонський ринок соціального захисту представлений двома найпотужнішими країнами світу – США та Великою Британією. Ринок страхування життя Сполучених Штатів Америки є найбільшим у світі, займає 20.46 % та за результатами 2011 р. зібрав 537.57 млрд доларів США страхових платежів. Ця галузь є невід’ємною частиною економіки усіх 50 штатів США й округу Колумбія. Інвестиції компаній сприяють розвитку національної економіки, а американці та їхні сім’ї завдяки продуктам зі страхування життя отримують фінансову стабільність, оскільки виплати страховиків життя є основою фінансової безпеки для жителів у кожному штаті. У 2010 р. 898 страховиків життя мали юрисдикцію у Сполучених Штатах і ще 19 – на територіях США. У кожному штаті існують власні вимоги щодо ліцензування компаній і агентів, правил продажу продуктів, іспитів щодо ринкової поведінки, а також законів і правил для забезпечення платоспроможності і захисту споживачів. Для ведення бізнесу в декількох штатах страховик повинен подати заявку і отримати ліцензії від кожного штату до створення відповідного місцевого представництва.

Продукти страхування життя із гарантованою прибутковістю продаються на всіх великих континентальних європейських ринках страхування життя. Тим не менш, у другій половині 90-х років ХХ ст., французькі, італійські та іспанські страховики життя почали просувати продукти unit-linked. Успіх цих продуктів дозволив компаніям зменшити їх інвестиційний ризик, оскільки він в основному лягає на страховальників, таким чином, знизити їх вплив на суперечності фондового ринку, низькі проценти та з метою конкуренції з пенсійними фондами, важливість яких постійно зростала. Пенсійні схеми традиційно не покривають ризики смерті та не поширюються на інвестиційні ризики – всі ці ризики переносяться на споживачів, тому безпека та запобігання цих ризиків заміщується очікуванням більш високих прибутків. Однак німецький менталітет зосереджений на запобіганні ризиків, чим відрізняється від

орієнтованого на ризик і прибутки ринку Великої Британії. На ринку страхування життя Великої Британії переважають продукти unit-linked, у той час як на німецькому ринку (а також на деяких інших континентальних страхових ринках, зокрема швейцарському і австрійському) переважають продукти із гарантіями накопичення. Відмінності різних договорів страхування життя наведено у *табл. 4*.

Таблиця 4

Порівняльна характеристика продуктів unit-linked і традиційного страхування життя

Елементи договору страхування життя	Традиційне страхування життя, що містить прибуток і гарантований дохід за договором	Unit-linked страхування життя
Інвестиційні ризики	Бере на себе страховик життя в обсязі, що гарантує	Бере в основному страхувальник
Розміщення резервів	Визначається страховиком життя	Визначається власником поліса
Виплати за ризиком смерті	Гарантовані виплати у разі смерті плюс накопичені бонуси (залежно від методу розподілу прибутку)	Вищі за гарантовані виплати у разі смерті, вартість накопичених коштів іноді змінюються (наприклад, у разі смерті плюс накопичені кошти або мінімальна допомога по смерті плюс накопичені кошти)
Виплати зі страхування на дожиття	Гарантовані виплати при дожитті плюс накопичений річний бонус (на основі інвестиційної продуктивності)	Визначається накопиченими фондами
Викупні суми	Математично розраховані плюс накопичені бонуси (залежно від системи розподілу прибутку), зменшуються на сплату за дострокове розірвання	Значення накопичених коштів зменшується на сплату за дострокове розірвання

Висновки. На основі викладеного, можна констатувати, що із проаналізованих світових моделей соціального захисту та системи страхування життя для України найбільш сприятливою вважається комбінована система, яка спирається на континентальну модель. Яскравими прикладами такої адаптованої системи слугують країни Східної Європи: Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина та ін. У подальших дослідженнях доцільно детально проаналізувати ринки страхування життя цих країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Адамчук Е.* Основные тенденции страхования в развивающихся странах в кризис / Е. Адамчук // *Страховое дело*. — 2012. — № 3. — С. 33–37.
2. *Гаманкова О.* Страховий ринок України в глобальному страховому просторі // *Страхова справа*. — 2012. — № 2 (46). — С. 8–12.
3. *Нечипорук Л.* Страховий ринок: закономірності становлення та розвитку в умовах глобалізації : монографія / Л. Нечипорук. — Х. : Право, 2010. — 280 с.
4. *Залетов О. М.* Убезпечення життя : монографія / О. М. Залетов. — К. : Міжнар. агенція "БІЗОН", 2006. — 688 с.
5. *Шірінян Л.* Конкуренція на ринку страхових послуг Німеччини в 1999–2010 роках / Л. Шірінян // *Журнал європейської економіки*. — 2012. — № 11 (4). — С. 490–509.
6. *Sigma insurance research.* World insurance in 2010. Premiums back to grow [Електронний ресурс] / Swiss Re. — Way of access : www.swissre.com. — Назва з екрана.
7. *Sigma insurance research.* Global insurance review 2011 and outlook of 2012–2013 [Електронний ресурс] / Swiss Re. — Way of access : www.swissre.com. — Назва з екрана.
8. *Sigma insurance research.* World insurance in 2011. Non-life insurance ready for take-off [Електронний ресурс] / Swiss Re. — 2012. — № 3. — Way of access : www.swissre.com. — Назва з екрана.
9. *Thorsten Beck and Ian Webb* // *Determinants of Life Insurance Consumption across Countries* // World Bank and International Insurance Foundation. — 2002. — 45 p.
10. *Europäische Kommission.* Soziale Sicherheit in Europa. — Luxemburg, 1995. — S. 1995; *Hanesch W.* Soziale Sicherung im europäischen Vergleich // *Aus Politik und Zeitgeschichte*. — Bd. 34-35/98. — S. 3–10.
11. *Social security in Japan (2011 edition)* – Токуо [Електронний ресурс] / National institute of population and social security research. — Way of access : <http://www.ipss.go.jp/s-info/e/Jasos2011/ss2011.pdf>. — Назва з екрана.
12. *Страховий ринок України: стан та перспективи розвитку* / за заг. ред. А. А. Мазаракі. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2007. — 460 с.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013.

O. Pryvalova Life insurance in the system of social protection of population.

The problem. Under the influence of globalization processes life insurance market has become a center of constant attention of the government, and an issue of its recognition as a social program has become acute in many developed countries and in Ukraine.

The purpose of the article is to identify global models of social protection system for population in the countries, where life insurance has the largest share.

The results of the study. There are several models of social security system in the world. Life insurance develops in certain amounts that are possible through the government compulsory social protection programs. That is, the size of the social security

system in the country is negatively correlated with the demand for life insurance products: the more developed is the state social support, the less people spend money for term life insurance and vice versa. The Anglo-Saxon or American-British, Continental and Scandinavian models of social security system have been analyzed in the article. Besides the author has made the comparative analysis of traditional life insurance contracts and unit-linked.

The conclusion. *The result of the analysis offered by the author is that combined system based on the continental model is most susceptible for Ukraine*

Key words: models of social protection, life insurance market, globalization.

REFERENCES

1. Adamchuk E. Osnovnye tendencii strahovaniya v razvivajushhihsja stranah v krizis / E. Adamchuk // Strahovoe delo. — 2012. — № 3. — S. 33–37.
2. Gamankova O. Strahovij rynek Ukrai'ny v global'nomu strahovomu prostori // Strahova sprava. — 2012. — № 2 (46). — S. 8–12.
3. Nechyporuk L. Strahovij rynek: zakonimosti stanovlennja ta rozvytku v umovah globalizacii' : monografija / L. Nechyporuk. — H. : Pravo, 2010. — 280 s.
4. Zaljetov O. M. Ubezpechennja zhyttja : monografija / O. M. Zaletov. — K. : Mizhnar. agencija "BIZON", 2006. — 688 s.
5. Shirinjan L. Konkurencija na rynku strahovyh poslug Nimechchyny v 1999–2010 rokah / L. Shirinjan // Zhurnal jevrops'koi' ekonomiky. — 2012. — № 11 (4). — S. 490–509.
6. Sigma insurance research. World insurance in 2010. Premiums back to grow / Swiss Re. — Way of access : www.swissre.com.
7. Sigma insurance research. Global insurance review 2011 and outlook of 2012–2013 / Swiss Re. — Way of access : www.swissre.com.
8. Sigma insurance research. World insurance in 2011. Non-life insurance ready for take-off / Swiss Re. — 2012. — № 3. — Way of access : www.swissre.com.
9. Thorsten Beck and Ian Webb // Determinants of Life Insurance Consumption across Countries // World Bank and International Insurance Foundation. — 2002. — 45 p.
10. Europäische Kommission. Soziale Sicherheit in Europa. — Luxemburg, 1995. — S. 1995; Hanesch W. Soziale Sicherung im europäischen Vergleich // Aus Politik und Zeitgeschichte. — Bd. 34-35/98. — S. 3–10.
11. Social security in Japan (2011 edition) – Tokyo / National institute of population and social security research. — Way of access : <http://www.ipss.go.jp/s-info/e/Jasos2011/ss2011.pdf>.
12. Strahovij rynek Ukrai'ny: stan ta perspektyvy rozvytku / za zag. red. A. A. Mazaraki. — K. : Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-t, 2007. — 460 s.